

Д.13

3423-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

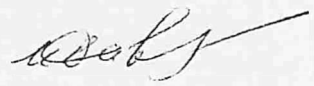
ДАВИДЕНКО ІГОР ЮРІЙОВИЧ

УДК 811.81'23: 316.276 (477)

**КОНЦЕПТОСФЕРА „ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ” В МОВНІЙ
КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2011

8380

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Леута Олександр Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут української філології,
професор кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Мех Наталія Олександрівна,
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
стилістики та культури мови

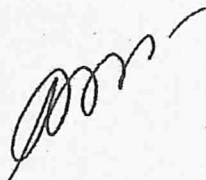
кандидат філологічних наук, доцент
Калько Валентина Володимирівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
доцент кафедри українського мовознавства
та прикладної лінгвістики

Захист відбудеться 14 листопада 2011 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «14» жовтня 2011 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Для сучасного етапу розвитку лінгвістики характерним є зміна наукової парадигми, згідно якої усі явища мовної дійсності розглядають з позиції антропоцентризму.

Лінгвістична антропоцентрична парадигма почала змінюватися ще на межі тисячоліть, і саме в той період вона збагатилася новими напрямками: сформувалися психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвокультурологія та когнітивна лінгвістика – поліпарадигмальна наука, в якій піднесено на новий рівень наукового пізнання проблему зв'язку між мовою і свідомістю, мовою та мисленням, мовою і світоглядом, мовою і культурою, успадковану від попередніх етапів розвитку мовознавчої науки, а також від філософії та психології.

Когнітивна лінгвістика оперує такими категоріями, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (сприйняття, розуміння, пізнання, пам'ять, аргументація, прийняття рішення тощо).

На думку багатьох дослідників, одним із найважливіших понять, яким оперує когнітивна лінгвістика, є когніція – пізнавальний процес набуття досвіду, отримання знань шляхом сенсомоторного сприйняття світу за допомогою органів чуття.

Когнітивна лінгвістика досліджує ментальні процеси, які відбуваються при пізнанні, сприйнятті, осмисленні дійсності свідомістю, а також види і форми їх ментальних репрезентацій.

Для когнітивної лінгвістики характерні такі принципові настанови, як експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (аналіз усього різноманіття функцій мови), експланаторність (пояснення мовних явищ) та ін.

Центром пріоритетних наукових досліджень, якими займаються представники когнітивної лінгвістики, залишилися ті надзвичайно важливі проблеми, що вже стали традиційними для багатьох гуманітарних наук, зокрема: картина світу, модель світу, мовна та концептуальна картини світу, структура мовної свідомості та інші.

Предметом вивчення когнітивної лінгвістики є проблема упорядкування і функціонування людських знань, мислення та пізнавальна діяльність людини. У процесі цієї діяльності людина пізнає світ, формує у своїй свідомості певні уявлення про нього і закодує отримані знання у вигляді мовних знаків.

Питання когнітивної лінгвістики розглядаються у роботах вітчизняних мовознавців: В. Кононенка, Н. Мех, М. Скаб, О. Селіванової, В. Жайворонка, І. Голубовської, Н. Слухай та зарубіжних: Н. Арутюнкової, О. Урисон, О. Яковенко, О. Шмельова, Т. Булігіної, Н. Рябцевої, Р. Фрумкіної, В. Телії, С. Толстої, Ю. Караулова, З. Попової, І. Стерніна, В. Карасика, А. Вежицької.

Центральне місце в сучасній парадигмі когнітивної лінгвістики посідають такі поняття, як концепт – багаточаровий розумовий конструкт, у якому відображено процес пізнання світу і результати людської діяльності, її особистий досвід знань про світ, що зберігає інформацію про нього, та концептосфера – сукупність концептів тієї чи іншої ділянки культури. Осмисленню та потлумаченню цих лінгвоментальних феноменів у сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві присвячена значна кількість праць, зокрема І. Голубовської, В. Старка, М. Скаб, Д. Лихачова, Ю. Степанова, В. Дем'янова, В. Колесова, В. Маслової, С. Воркачова, Т. Радзівської та багатьох інших.

Поряд із поняттям „концепт” до наукового обігу активно увійшли такі номінації, як концептуальний аналіз, концептуальна семантика, концептуальна картина світу, концептосферне поле, які так само стають самостійними об'єктами досліджень когнітивної лінгвістики.

В українському мовознавстві дослідження концептів репрезентовано науковими працями, у яких автори зосереджують свою увагу як на загальних теоретичних питаннях когнітивної лінгвістики, так і безпосередньо на конкретних концептах. Це зокрема праці В. Кононенка, М. Скаб, Н. Мех, В. Жайворонка, І. Голубовської, О. Селіванової, Ж. Соколовської, Л. Лисиченко, С. Жаботинської, А. Белової, Н. Слухай, М. Мамич, О. Цапок, Я. Приходи, А. Малявіна, О. Бондаренко, Т. Радзівської, Н. Іваненко, Г. Яворської, В. Іваненко, В. Старка та ін., а також словники.

До кола аналізу сучасних дослідників потрапили такі концепти, як ‘краса’, ‘Європа’, ‘радість’, ‘сум’, ‘мука’, ‘умова’, ‘жінка і чоловік’, ‘гра’, ‘душа’, ‘серце’, концептуальні опозиції ‘свій-чужий’, ‘правда-неправда’ та багато інших.

У мові кожного народу є концепти, які в будь-якій культурі виконують роль специфічних виразників національного характеру і тих особливостей сприйняття реального світу, що є властивими певному етносу. Одиниці цього типу належать до абстрактних національно-специфічних мовних концептів, розуміння яких носіями іншої культури ускладнене свосередністю того культурно-історичного контексту, який ініціював їхню появу в мові. До таких одиниць і належать поняття „душа”, „дух”, „серце” і „розум”, які складають основу концептосфери „духовний світ людини”.

Концептуальний аналіз як основний у когнітивній лінгвістиці дає змогу розглянути культурні цінності і сферу духовного життя людини, які протягом тривалого часу залишалися поза увагою лінгвістів.

Душа, серце, розум, дух як центри духовного життя людини мають свої особливості: всі вони є невідчутними, неосяжними, вони – це те, що було створено первісною вірою і фантазією, а потім закріплено в мові. Уся інформація, яку ми отримуємо про душу, серце, розум, дух – це інформація не з реального світу, а мовні факти.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням аналізу мови, згідно якого усі мовні

явища слід розглядати крізь призму їх ролі та місця в житті суспільства, підвищеним інтересом до витоків традиційної української культури, історії, літератури, системи моральних цінностей тощо. Актуальність проблеми також посилена відсутністю спеціальних праць, у яких було б розглянуто формування та функціонування концептосфери „внутрішній світ людини”, яка є однією із найважливіших для розуміння мовної картини світу українців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертації відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Лінгводидактичний опис функціонування української мови”. Тему дисертації уточнено та затверджено вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол №12 від 26 червня 2009 року).

Мета дослідження полягає у виявленні структури концептосфери духовного світу людини та аналізові її компонентів-концептів як складників важливого фрагмента української мовної свідомості.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) на засадах когнітології обґрунтувати методикку та принципи аналізу базових концептів аналізованої концептосфери;
- 2) визначити концептуальний склад концептосфери, встановити набір її релевантних концептів;
- 3) виявити особливості структурної організації концептів, склад та співвідношення їхніх образних та ціннісних складових;
- 4) установити мовні одиниці, що здатні вербалізувати визначені концепти;
- 5) побудувати модель номінативного поля концептів, виявити когнітивні ознаки, експліковані мовними засобами в різних ділянках цього поля;
- б) описати ціннісне наповнення вербалізаторів концептів.

Об'єктом дослідження є лексикалізовані сегменти концептосфери, представлені в мовній картині світу українців номенами-абстрактами „душа”, „дух”, „серце”, „розум”.

Предметом дослідження є особливості вираження концептосфери „внутрішній світ людини” мовними засобами, репрезентованими у концептах 'душа', 'серце', 'дух', 'розум', зокрема когнітивні ознаки, дистрибутивні характеристики, образні складові, ціннісне наповнення.

Джерельною базою слугували тексти української художньої літератури (XVII – XX століть), зразки фольклору (Українські приказки, прислів'я і таке інше (Упоряд. М. Номис) та міфології (Плачинда С. Міфи і легенди давньої України; Войтович В. Міфи та легенди давньої України), у яких репрезентовано експліцитне та імпліцитне вираження концептосфери

‘духовний світ людини’, а також реєстри тлумачного (Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах. – К.: Аконіт, 2007; Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.), фразеологічного (Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн. – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993), етимологічного (Етимологічний словник української мови : в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 631 с. ; 1985. – Т. 2. – 570 с. ; 1989. – Т. 3. – 549 с. ; 2004. – Т. 4. – 653 с. ; 2006. – Т. 5. – 703 с.) словників, словника синонімів (Словник синонімів української мови: у 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2001; Т. 2. – К.: Наук. думка, 1999-2000) та словника епітетів (Словник епітетів української мови/ С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт; За ред. Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – (Словники України). Усього було проаналізовано близько 7000 конструкцій, у яких зафіксовано вербалізоване представлення аналізованих концептів.

У роботі застосовано методи: описовий – для створення реєстру номінативних одиниць, що репрезентують виділені концепти; дистрибутивний – для встановлення оточень, у яких можуть перебувати аналізовані концепти; компонентний – для дослідження семантичної організації аналізованих концептів та виявлення ієрархічних відношень між ними; концептуальний аналіз – при аналізові природи та внутрішнього наповнення концептів, етимологічний – у визначенні етимології слова, з’ясуванні усіх можливих значень та способів його вживання, парадигматичних та синтагматичних відношень цього концепту до інших одиниць, а також культурної семантики слова: визначення місця та ролі концепту в приказках та прислів’ях, фразеологізмах, художній літературі.

Наукова новизна дослідження виявляється в тому, що воно є першим цілісним аналізом концептуалізації внутрішнього світу людини на матеріалі концептів ‘душа’, ‘дух’, ‘розум’, ‘серце’.

У дисертації здійснено спробу застосування новітньої тривимірної методики дослідження концепту, яка реалізована в таких напрямках: парадигматичному – розвиток його семантичної структури, словотвірному – динаміка утворення похідних від аналізованого слова та синтагматичному – його сполучуваність з іншими словами. Такий аналіз дає змогу простежити закономірності формування ментальності українського народу, відтворити фрагмент мовної картини внутрішнього світу українців, виявити способи україномовної категоризації світу. Новизна дослідження також полягає у широкому залученні матеріалів логіки, філософії, релігійних уявлень для пояснення фактів мови, що вербалізують окремі аспекти концепту.

Теоретичне значення дисертації полягає в удосконаленні методики опису образної, інформаційної та ціннісної складових ментальних концептів, моделюванні семантичного простору слова-імені концепту (розгортання його парадигматичного, словотвірного та синтагматичного вимірів), що дає змогу глибше з’ясувати закономірності розвитку лексико-семантичної системи, вийти на новий рівень її інтерпретації як сукупності семантичних просторів

окремих лексем, а через семантику проникнути на когнітивний рівень. Результати дослідження розширюють уявлення про мову як форму етнічної та релігійної свідомості і про лінгвістичну детермінованість пізнання й категоризації дійсності, стануть основою для опрацювання загальної теорії концептуалізації духовної сфери.

Практичне значення роботи визначає те, що зібраний і проаналізований матеріал може бути використаний для написання теоретичних праць з української когнітології, для укладання довідників різних типів (зокрема етнолінгвістичних, когнітивних, тлумачних та ідеографічних словників), у процесі викладання мовознавчих курсів вищої школи (лексикології, фразеології, семасіології, дериватології, стилістики, етнолінгвістики), під час підготовки спецкурсів і спецсеминарів, присвячених вивченню зв'язків мови й культури, мови та релігії. Дослідження концептів, пов'язаних із духовною сферою, має ще й виховне значення, оскільки кожне наступне покоління разом із назвами понять вбирає від попередніх усю сутність духовної, моральної національної культури, яка є найвищим досягненням народу і надбанням усього людства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи було обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Окремі аспекти досліджуваної проблеми представлено на звітно-наукових конференціях викладачів і аспірантів університету (2009-2010 рр.), на всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: „Минуле як об'єкт гуманітарного пізнання” (Тернопіль, 2011 р.), „Українське мовознавство: теоретичні та прикладні проблеми” (Кіровоград, 2011 р.); Читаннях, присвячених 90-й річниці від дня народження доктора філологічних наук, професора Степана Пилиповича Бевзенка (Київ, 2010 р.)

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 3 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, що затверджені ВАК України як фахові.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (224 позиції), списку використаних джерел (61 позиція). Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 243 сторінки, основного тексту – 213 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано її мету, основні завдання, визначено об'єкт, предмет, схарактеризовано методи дослідження, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, указано на її зв'язок із науковою проблематикою установи, окреслено джерельну базу, наведено відомості про апробацію результатів виконаної роботи, зазначено кількість публікацій, що відображають її загальну концепцію.

У першому розділі – „Концепт” як базове поняття когнітивної лінгвістики” – розглянуто основні підходи до вивчення концепту з позицій різних наук та галузей знань, а саме: філософії, психології, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики; дано визначення поняттям „концептосфера”, „мовна”, „концептуальна” картини світу; досліджено основні типологічні класифікації концептів та їх структурну організацію.

Концепт – складова частина національної мовної та концептуальної картини світу. У філософській традиції концепт тлумачать як згорнуті знання людини про світ, як складник світобачення, концептуальної картини світу, яку в разі означення розуміємо як мовну; у лінгвокультурології концепт – це семантичне утворення, відзначене лінгвокультурною специфікою і яке так чи інакше може характеризувати носіїв певної етнокультури, відображаючи етнічне світобачення концепт маркує етнічну мовну картину світу; у когнітивній лінгвістиці концепт тлумачать як термін, що служить для пояснення одиниць ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини, оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*Lingua mentalis*) всієї картини світу, відзеркаленої в людській психіці.

Під *концептосферою* розуміємо сферу знань, яка складається з концептів, тобто її компонентів. Сам термін „концептосфера” був уведений у вітчизняну науку академіком Д. Лихачовим, який стверджував, що концептосфера – це сукупність концептів нації, утворена всіма потенціями концептів носіїв мови. Чим багатша культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим складніша концептосфера народу, а також концептосферою він називав упорядковану сукупність концептів у колективній свідомості етносу.

Мовна картина світу – це сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі розвитку етносу, уявлення про дійсність, відображене в значеннях мовних знаків – мовне членування світу, мовне впорядкування предметів і явищ, це закладена в системних значеннях слів інформація про світ.

У дисертаційному дослідженні як основне використано визначення Н. Іваненко, яка зазначає, що мовна картина світу – це сукупність уявлень про світ, яка історично склалася у повсякденній свідомості окремого мовного колективу і відображена у мові, певний спосіб концептуалізації дійсності.

Термін „концептуальна картина світу” інтерпретують у науці по-різному. Г. Брутян під концептуальною картиною світу розуміє не тільки знання, що виступають як результат розумового відображення дійсності, але й підсумок чуттєвого пізнання. Також, на його думку, „серцевиною концептуальної моделі світу є інформація, подана у поняттях, головним у мовній моделі світу є знання, закріплене за словами і словосполученнями конкретних мов. Крім цього, під концептуальною картиною світу розуміють: представлення у свідомості інтеріоризованого людиною світу; упорядковане

поєднання концептів у свідомості людини; той увесь обсяг інформації, що зберігається у свідомості соціуму і людини.

Концептуальна картина світу має тісний зв'язок із мовною, оскільки якщо перша пов'язана із сукупністю знань і уявлень про світ, то друга – це засіб експлікації цих знань. Концептуальна картина світу є первинною порівняно з мовною, однак саме остання реалізує й вербалізує етнокультурну модель світу, зберігає її та передає з покоління в покоління.

У структурі концепту найчастіше виділяють три базових структурних компоненти – образ, інформаційний зміст, інтерпретаційне поле. Ці структурні компоненти розподілені за різними польовими ділянками концепту, при цьому відсутня жорстка закріпленість структурних компонентів концепту за певними польовими зонами. Зміст концепту внутрішньо організовано за польовим принципом – ядро, ближня, дальня та крайня периферія.

Трикомпонентну структуру концепту формують такі складові: понятійний (актуальний), що відтворюється безпосередньо за допомогою вербальних форм, образний (невербальний, описовий) та ціннісний компоненти. Понятійну сторону концепту можна виявити за допомогою аналізу його мовної репрезентації у формі опису значень, словникових дефініцій. Під образною складовою розуміють узагальнену інформацію в пам'яті про конкретний предмет, явище тощо, її віддзеркалення можна побачити насамперед у метафоричних значеннях слова. Ціннісний компонент дозволяє виявити специфіку кожного конкретно взятого ментального утворення і з-поміж цих трьох складових є домінантним.

Концепти можуть бути виражені як вербально, так і неverbально. Номінативні одиниці, що слугують для безпосереднього вираження концепту та його когнітивних складових у мові, у дослідженні визначено як *ключові слова*.

Складність у визначенні змістової сутності концепту, його структурної організації, ролі як у свідомості, так і в мові етносу спричинена різноманітністю наукових підходів до аналізу й наукової інтерпретації цього поняття, з-поміж яких можна виділити такі основні: 1) культурологічний (Є. Бартмінський, А. Вежницька, Ю. Степанов, В. Карасик, Г. Слишкін, В. Маслова, С. Воркачов та ін.); 2) логічний (Н. Арутюнова, Р. Павільоніс); 3) семантико-когнітивний (О. Селіванова, В. Іващенко, С. Жаботинська, Ж. Соколовська, Т. Радзівська, А. Залізняк, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, А. Бабушкін, З. Полова, Й. Стернін, Т. Булігіна, Д. Шмельов, В. Дем'янков, Дж. Лакофф та ін.).

У другому розділі – „Номінативне поле концептів ДУША і СЕРЦЕ – ядерної зони концептосфери „внутрішній світ людини” – визначено структуру концептосфери „внутрішній світ людини”, до якої входять: ядро, приядерна зона та периферія – ближня та дальня, а також здійснено опис і аналіз когнітивних одиниць, які формують ядро, приядерну зону й периферію

концептів ‘душа’ та ‘серце’, виявлено експліковані цими одиницями когнітивні ознаки.

Ядерну зону концепту ‘душа’ формують такі когнітивні ознаки: 1) „душа – безсмертна”: *Не вмирає душа наша, не вмирає воля* (Шевченко); 2) „душа – вічна”. Душа зберігає в собі пам’ять про людину: *Болялись Кобзаря пани, і підпанки, і яничари. І двічі знищили дотла Поета кам’яну подобу. Та в тому камені жила Снага, що встала тричі з гробу! Бо то не камінь, а душа, Його не зрушить жодна сила* (Павличко); 3) „душа – дана людині від народження, дає її Бог”: *Мав Бог дати душу, та дав грушу; Уклав Бог душу, як у пня*. Душу, за народними уявленнями, розуміють як щось дуже для людини важливе, те, що треба берегти: *Не погубляй її і душу її та нас не пхай живих у яму* (Кв.-Основ’яненко). Згідно вірувань душа з’являється у людини до чи в момент народження: людина народжується з душею; Бог (янгол) „вкладає душу в тіло”; 4) „душа – нематеріальна”, „душа – невидимий орган”: – *Ти краще скажи до пуття, що в тебе болить? – Я ж тобі казав: уся душа! – В якому місці? – В усій середині, – старий обвів рукою недосконалий круг навколо своєї душі. Цей круг, певне, нічогосінько не сказав би медицині, бо в нього входили і серце, і легені, і печінка, і навіть частина присохлого черева* (Стельмах). Душу асоціюють з органом, який не можна побачити за жодних обставин, оскільки він не матеріальний, а уявний, але, як й інші людські органи, може відчувати біль. Коли говорять, що *болить душа*, то розуміють специфічне фізичне відчуття, локалізоване в грудях. При цьому мовець може робити особливий жест, притискаючи руку до грудей, до того місця, де нібито перебуває душа; 5) „душа – внутрішній психічний світ людини”. Душа рівнозначна з особистістю людини, з її внутрішнім „я”, її сутністю. Душа, як і людина, може бути сильною: *Хоч руки гризли нам кайдани, Але душа не знемогла* (Павличко), або ж слабкою: *Ненавидиш те прощення своє, Але в душі прогнати адвоката Відваги й сили в тебе не стає* (Тячина); вона може плакати: *Замрїть, душі зневірливої схлипи* (Вінграновський); *Ось він, довгожданий доць. Як з решета. Заливає душу, всю в сльозах* (Стус); *Душа моя плаче, душа моя рветься* (Леся Українка); марніти: *А я стояла як сліпа від сліз Душа марїла, як зів’яле клечання* (Костенко); спати: *Чи душі, сплячі од віків, збудив кривавий клич плаката?* (Павличко); відчувати біль: *Ми знали се, і в нас не раз душа болїла* (Франко). Душа – центр внутрішнього світу людини, це вмістилище, причому не лише почуттів, але й усього, що людина побачила і дізналася впродовж життя: *З їмлі дитинства Баглай-молодший увїбрав в душу страїни зачіплянські розповїдї про лихолїття окупації з хвиллями арештів, розправ, екзекуцій, з набором до Німеччини, коли вся Широка ставала вулицею ридань і проклять* (Гончар). Це – своєрідний спіцентр знань, які людина може передавати іншим поколінням. Люди здатні вкладати свою душу в інших: *Старий січовик натхнув свою душу в молодесеньку душу онука* (Мирний); 6) „душа – людина”. Ця когнітивна ознака репрезентована в мові за допомогою синекдохи: *Хоч він чудний собі, а все-таки – нігде правди діти – хороша*

душа й товариш цирий (Мирний); *Не чуть гомону, наче душа розмовляє з стеновою тишею* (Коцюбинський); 7) „душа – найважливіше в людині”. Душа – найдорожче для людини, тому, коли людина чимось жертвує, то найчастіше душею: *Щоб у мене душа так була!* (Номіс); *Тобі одній все, що в душі зосталось* (Рильський). Душа у людини – це найвища цінність, яку треба оберігати: *Собори душ своїх березить, друзі... Собори душі!.. – і, пропікиши Єлку поглядом зірких оченят, подався погрибцем далі* (Гончар), а не зберігши ці „собори душі” перетворишся на бездушну істоту: *Оце ті, що без соборів душі!..* (Гончар); 8) „душа – місце зосередження позитивних духовних характеристик”, передусім добра: *Доброї душі дівчина, а от з пантелику збилася та й гине* (Мирний); 9) „душа – вмістилище”. Будучи абстрактним поняттям, душу розуміють як певне вмістилище внутрішніх станів. Стани, які мають зовнішні прояви, перебувають на поверхні цього вмістилища, тобто на душі: *з каменем на душі, легко на душі*. Наприклад: *Оксані стало на душі трошки веселіше* (Кв.-Основ'яненко). Те, що відбувається в душі, приховано від сторонніх думок та почуттів і перебуває десь далеко в глибині душі: *на дні душі, тім з глибини душі, сидіти в душі*. Наприклад: *В глибині душі він чув, що жінка зробила добре* (Коцюбинський).

Ближню периферію утворюють когнітивні ознаки: 1) „душа – сукупність рис, якостей, властивих певній особі”, „душа – людина як носій тих чи інших рис, якостей”. Номен „душа”, представляючи внутрішній світ людини загалом, позначає певну сукупність рис, якостей, які властиві тій чи іншій особі, і людину як носія цих рис, що загалом формує морально-етичне обличчя кожного індивіда. Кожній людині властиві певні якості, які характеризують її з різних боків. Це позитивні, за які людину цінують і поважають, та негативні, – що зумовлюють негативне ставлення до неї. Такими ж якостями наділена і душа, оскільки душа є другим „Я” людини. Наприклад: *чортова, іродова, кайнова, свята, горда, смілива, боягузлива, тверда, м'яка, байдужа*. Наприклад: – *То-то, чортова душа, поганої дала!* (Мирний); *Яка це іродова душа А позаторіньої весни, коли саме починали розвиватися глухі дуби, Кульбабенко не повернувся з розвідки: якась кайнова душа вказала його* (Стельмах); *З тій пори злочинець часто, Дивлячися, омліва, А душа свята, безвинна, Од недолі одліта* (Костомаров); 2) „душа – осередок думок, пам'яті, спогадів”. У душі осідає все те, що так чи інакше вплинуло на людину: *І спомин того дня будете носити в душі довгі роки* (Франко). Спогади можуть бути різні: позитивні й негативні, веселі та сумні. Кожен із них залишив помітний слід на душі, завжди в ній перебуватиме і буде хвилювати та впливати на неї до кінця людського життя як позитивно: *Мене той спомин завжди хвилював І зігрівав мені щоразу душу* (Рильський), так і негативно: *Про нацу греблю, про ті наші верби, про дні, що душу спомином печуть* (Костенко). Душа – осередок людської пам'яті, а почуття виконують функцію нагадування людині про щось: *На дні душі,*

немов на дні ріки, Каміння споминів лежать роки Його лиш повинь почувттів пересува, Порушуючи давнії слова (Павличко).

На дальній периферії перебувають когнітивні ознаки: „душа – основне в чому-небудь, сутність чогось”, „після смерті людини душа залежно від її якісних характеристик може попасти до раю (неба) чи пекла”, „якість душі і її долю визначає кількість гріхів”, „людина за життя повинна дбати про спасіння власної душі”, „перед смертю душа повинна покаятися, щоб зняти гріхи з душі”, „душа покійного потребує піклування, особливо молитви”, „душа – центральна фігура чого-небудь”, „заглибина в нижній передній частині шиї”.

За життя людини душа може покидати її тільки уві сні. Після смерті душа вилітає з тіла і перебуває біля нього перші три дні аж до закінчення похоронного обряду, а потім ще сорок днів душа померлого блукає і тільки потім йде на той світ *...що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним* (Кв. – Основ'яненко). Такою в уяві українців душа постає і сьогодні, що підтверджує обряд поховання та поминальні дні після нього, зокрема сорок днів. Упродовж свого життя людина намагається зберегти чистоту власної душі: *Душа в неї чиста, як те сонечко навесні – не пече, а гріє* (Пазяк); *Аби душа чиста, а постоли нічого* (Пазяк); *Брати гріх на душу; положити гріх на душі*, – її безгрішність, оскільки людські гріхи осідають у глибині її душі: *Ось і мушу, Щоб не брать гріха на душу, Ссати той обридлий мід* (Франко).

За релігійними переконаннями, упродовж життя людини душа може покидати її тільки уві сні. Після смерті душа вилітає з тіла і перебуває біля нього перші три дні аж до закінчення похоронного обряду, а потім ще сорок днів душа померлого блукає навколо і тільки потім йде на той світ *...що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним* (Кв.-Основ'яненко). Упродовж свого життя людина намагається зберегти чистоту власної душі: *Душа в неї чиста, як те сонечко навесні – не пече, а гріє* (Пазяк); *Аби душа чиста, а постоли нічого* (Пазяк); *Брати гріх на душу; положити гріх на душі*, – її безгрішність, оскільки людські гріхи осідають у глибині її душі: *Ось і мушу, Щоб не брать гріха на душу, Ссати той обридлий мід* (Франко).

Після смерті душа покійного так само потребує полегшення власної участі (як і за життя людини), у цьому їй допомагають живі люди – молитвою за душу покійного – це переважно роблять священники: *За упокій душі її Псалтир почитає* (Шевченко); *І пошенки, як вітер на підсінні, Молилася за душі всіх створить* (Павличко); – чи навіть спомином про неї: *Не вбивайтесь дуже за мною, бо се гріх... та пом'яніть мою грішну душу* (Кв.-Основ'яненко); *Хто без тебе грішну душу Поминати буде?* (Шевченко). За увлеченнями людей, за душою прилігають янголи: *Молітеся усі! Янголи прилетіли по її душу!* (Кв.-Основ'яненко). Потрапляння в рай для людської душі – нагорода, тому навіть час і місце смерті мають для неї велике значення: *А як хто їстиме щорозу в Києві паску та це й умре на великоднім*

тижні, той піде просто в рай, бо на великоднім тижні царських воріт не зачиняють і в церкві, і в раю: *душа* через царські врата так і полетить просто в рай (Неч.-Левицький). У функціонуванні таких стійких словосполук, як *душа товариства* – „центральна фігура, головна діюча особа”, можна простежити позитивну оцінку людської душі, наприклад: *І це теж була правда: він якось одразу вмів здружитися з людьми, одразу ставав душею товариства* (Стельмах). Значення *душа* – „заглибина в нижній передній частині шиї” реалізовано у словосполученні „душу видно”: *...в нього груди розхристано й душу видно* (Гончар).

У ядрі концепту СЕРЦЕ перебувають такі когнітивні ознаки: 1) „серце – орган почуттів”, „серце – орган людини як символ зосередження почуттів, переживань”, „серце – орган людини як символ любовних почуттів, любовної прив’язаності”. Серце в українській мовній картині світу уявляють як орган, що є центром зосередження любовних почуттів, кохання: *Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухнуться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту* (Коцюбинський). Саме серцю призначено кохати, і тільки воно знає, кого треба кохати, а кого – ні: *Полюбила москалика, Як знало серденько* (Шевченко). Саме в серці зосереджено бажання кохати: *Серце його знов забало кохання, того тихого раю, про який він так довго марив* (Коцюбинський). 2) „сукупність якостей, рис, властивих певній особі, вдача людини”, „людина як носій тих чи інших рис, якостей”. Найчастіше уявлення про людину складають саме за якісною характеристикою серця, бо яке серце, – така й людина: *Кожен є тим, чиє серце в ньому: серце вовче – істинний вовк, хоч обличчя людське; серце боброве – є бобер, хоча вигляд вовчий; серце вепрове – є вепр, хоч вигляд бобровий. Кожен є тим, чиє серце в нім* (Сковорода). Звідси, серце є виразником людських якостей. Серце в мовній картині світу українців уявлене як орган, який наділений добрими рисами: щирість: *А хто стрівався на шляху зо мною, Того я щирим серденьком вітала* (Л. Українка); доброта: *Ні, все ж я так не можу відійти! Слова твої шорсткі, а серце добре* (Л.Українка). Серце, як і людина, може бути: самотнім: *Самотнє серце з болю тяжкого Не перестане довіку плакати* (Грабовський); зрадженним: *Чи ж серцем зрадісением людей зігрію? Чи в ньому щирі я знайду слова?* (Павличко), передаючи внутрішній стан людини. 3) „внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття”. Серце може виконувати позитивні чи негативні дії, які відображають внутрішній світ людини. Мова це передає за допомогою дієслівних метафор: *Заснули думи, серце спить* (Шевченко). У серці зосереджено різноманітні бажання і прагнення. Залежно від внутрішнього стану людини серце може чогось бажати або до чогось прагнути, що і буде відображати внутрішню гармонію: *А серце, хоч б’ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!* (Коцюбинський). Іноді серце байдуже до усього і нічого не бажає, проявляючи тим самим внутрішню дисгармонію: *Бувають темні дні розпуки: Нічого серце не бажає, А тільки прагне швидше муки, На краще*

щастя не зважа (Грабовський). 4) „ласкаве звертання до кого-небудь”. Номен серце в українській мові широко використовують у функції пестливого позначення людини при звертанні: *Дитино моя, серце моє! За що відривають тебе від мене, за що садять у ярмо?* (Кобилянська). Використовують такі звертання переважно тоді, коли виявляють особливе ставлення до співрозмовника, передусім до коханої чи близької людини, показуючи тим самим почуття та душевну прихильність.

Ближню та дальню периферію утворюють такі когнітивні ознаки: 1) „серце як місце зосередження болю”, „серце – орган передчуття і відчуття”. За народними уявленнями серце, насамперед, – це орган відчуттів. Люди повинні відчувати та передчувати серцем: „*Чи відчуває вона серцем зміст тих слів?*” – думав Григорій (Багрянний). Як орган, на який дуже великий вплив мають почуття кохання і любові, серце може передчувати те, що було б бажаним для людини, а не те, що буде насправді: *Петро не такий; серце моє за його участься, і воно мені віщує, що він до нас вернеться* (Котляревський); тому *Не дуже довіряй своєму серцю: сей віщун часто обманює* (Котляревський). Місце локалізації серця – груди, тому й той біль, який хвилюватиме людину, буде відчуватися з лівого боку грудей, де й міститься серце: *Відчував, як у грудях скажесно билося серце* (Багрянний). Серце – орган, у якому власне і зосереджений біль: *Біль, досаду Ховас серце* (Малишко); *Власні болі самі в моїм серці жили* (Грабовський). 2) „серце – осередок бажань і прагнень людини”. Серце – осередок почуттів, відчуттів, емоцій та емоційних станів людини: *Тільки в серці збиралася ненависть до Петра та жаль до Насті* (Коцюбинський); *На серці у Насті було тихо та весело* (Коцюбинський). 3) „серце – орган, що дає нам життя”. Серце – не простий орган, адже виконує дуже важливу функцію: забезпечує життя людини, тобто містить життєдайну силу: *Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирас* (Л. Українка), а саме биття серця є ознакою життя людини: *Без милого скрізь могила... А серденько б'ється* (Шевченко). Життєдайною силою для серця є кров, а її відсутність – смерть: *І холоне серце в грудях, Мов воно всю кров стеряло* (Л. Українка). 4) „серце – невербальний засіб спілкування”. У художній творчості серце постає також як невербальний засіб спілкування, серцю надають здатність спілкуватися: *Серце рвалося, сміялося, Виливало мову* (Шевченко), при цьому в серця є своя особлива мова: *Так почув же нашу мову, мову серця розкривання, як бандуру, як кленову, українського звучання* (Тичина). 5) „серце – місце збереження людської пам'яті, таємниць, думок”, „серце як орган невідчужливий людині”. Серце – це той орган, який не завжди підвладний людині, бо вона іноді щось робить не розумом, а за покликом серця: *Хоч над світом я цар, та над серцем не цар* (Франко). Серце – місце перебування думок, прагнень: *Голова нічим не винна; із серця ісходять помилливі злая, убійства, прелюбодіяння, татьби, – а голова, брате, нічим не винна* (Куліш).

Третій розділ – „Номінативне поле концептів РОЗУМ і ДУХ – периферії концептосфери „внутрішній світ людини” – присвячено опису й

аналізу номінативного поля концептів РОЗУМ і ДУХ, виявленню когнітивних ознак, експлікованих у їхніх межах.

Ядерну зону концепту РОЗУМ складають базові сегменти: „здатність людини мислити, відображати і пізнавати об’єктивну дійсність”, „певний склад, характер мислення”, „аналог мислення”, „практичне, розсудливе мислення”, „нормальний стан мислення, психіки людини”, „розум – явище вроджене і набуте”, „розум – даний Богом”. На периферії перебувають сегменти: „розум з’являється з віком”, „розум – місце зосередження думок”, „розум – явище, яке пов’язано з пам’яттю”.

Розум – явище і вроджене, і набуте. Найбільше значення для людини має саме вроджений розум: *Ліпше розум природжений, ніж навчений*, бо *У кого нема розуму вродженого, не буде й навороженого*. Якщо розуму від народження немає, то його не прибуде: *Як нема розуму від роду, то не буде і до гробу*. Розум може бути даний від народження Богом: *Наділив її Бог розумом, вона й богобоязлива, і богомольна, так її Отець Милосердний не оставить* (Кв.-Основ’яненко); іноді Бог наділяє людину розумом трохи пізніше *Був неписьменний, а тепер Бог йому розум послав, а як і що я і сам не знаю* (Кв.-Основ’яненко). Розум – це, передусім, здатність людини мислити, відображати і пізнавати об’єктивну дійсність, її загальний інтелектуальний розвиток, рівень пізнання, знань, це певний тип мислення: *Певні були, що ті не втечуть з глибокої ями, але не могли добрати розуму, як їх узяти* (Грінченко).

Розум може з’явитися в людини не одразу, а сформуватися з віком: *Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер...* (Мирний). Розум – це місце, де відбувається процес формування думок, процес „думання”, міркування, мислення людиною: *Я і сам додумався, і з стариками радився, так нікому така думка не спала на розум* (Кв.-Основ’яненко). Людина намагається постійно щось запам’ятовувати, тому розум має тісний зв’язок із пам’яттю та процесом запам’ятовування: *зарубати [собі] на носі (на умі) – „добре, надовго запам’ятати // укріпитися в певному намірі, переконатися в правильності чого-небудь”*; *З миру по нитці – голому сорочка. Максим зарубав собі на умі, що це наймудріше правило на світі* (Мирний); *брати / взяти [собі] на ум (на розум) що і без додатка – „усвідомлювати, запам’ятовувати що-небудь”*; *Беріть собі на розум, діти: Таких Гривків багато є на світі* (Федькович).

Ядро концепту ДУХ формують такі когнітивні ознаки, як: „дух – внутрішній стан, моральна сила людини, колективу”, „дух – носій життя”; „дух – третя іпостась Трійці”; „дух – даний Богом” „дух – безсмертний”.

У християнстві дух розглядають як третю іпостась Трійці („Святий Дух”), що втілює творчу, породжувальну силу Бога-Отця і Бога-Сина: *Бог тридинний: Батько, Син і Дух* (Леся Українка); *Господь же, Дух і Бог – це одне і те ж* (Сковорода). Релігійне розуміння духу розвивалось у руслі християнської антропології, де дух розглядали як істину душі та вищу

цінність: *У той час, розплющивши очі, тямно кричить у душі Дух Святий таке: „Правда твоя, правда вічна, а закон твій – то істина”* (Сковорода).

Релігійний світогляд відображений у мовних виразах, які пов'язують дух з Богом: *Як в море річка мчить, так сталь до магніту пливе, До зір вогонь тремтить, так дух до Бога зір рве* (Сковорода). Зв'язок з релігією виражений у сполучі *святий дух*, що пов'язаний із християнським розумінням духу як третьої іпостасі Трійці: *Сам ти град, як труту зміг прогнать. Святому Духу храм та град* (Сковорода); *небесний дух, світлий дух*, які очевидно, пов'язані з уявленнями про небо як місце перебування богів, ангелів, святих: *Ангел – у плоті, одначе вважається духом небесним* (Сковорода); *В небо лиш, де він прекрасний, Сонячно-ясний... В раюванні дух свій світлий З його сяйвом злий* (Олесь). Сема релігійності наявна у виразах *злий (нечистий, лихий) дух* – „надприродна істота, ворожа людині; біс, чорт, диявол”: *Нимидора слухала молитву; вона сама поїняла віри в тому, що в ній сидить нечистий дух* (Неч.-Левіцький).

Дух – внутрішня сила, це своєрідний моральний стрижень людини, тому у війнах одним із головних завдань є зламати дух супротивника, після чого він може втратити волю до перемоги або взагалі впасти у відчай: *Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, видно, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою. Його радував цей дух. Бо як саме такий потрібен, щоб гідно зустріти те, що буде* (Гончар). Дух також є носієм життя: *А ти йдеш з сівнею й тихо сієш В чорні скиби й не зарослі рани Нове сім'я, нові надії, І вдихаєш дух життя рум'яний* (Франко). Мова засвідчує й такі вирази, у яких духом життя наділено неживі предмети: *Але в цю глину вдихнуто дух життя, а в тім буйстві ховається мудрість усього смертного* (Сковорода). Зв'язок духу із життям підкреслюють епітети *живий*: *Рівним рухом, живим духом на синім просторі, Огнем грають, світом сяють неодмінні зорі* (Костомаров) та *животворящий*: *Оце починаю відчувати найсолодші нахоці розлитого без меж Духа животворящего твого, як найсолодшого фіміаму, готовий услід за ним іти* (Сковорода). Найважливішою ознакою духу є те, що він безсмертний: *Згнуло тіло – не згнув їх дух, З нами живуть ідеали* (Грабовський).

Концептуальне значення „дух – особа” найпереконливіше представлено у фразеологізмах: *І духу нема (немає, не було, не зосталося, не стало, не чути і т. ін.) кого, чого – „хто-небудь зник (що-небудь зникло) або зовсім був відсутній (було відсутнє)”*: *Просиділи до полудня, Все Івана ждали, Але його нема й духу, Поминай як звали!..* (Руданський); *щоб [і] духу не було чийого – „уживається для вираження настійної вимоги до кого-небудь негайно залишити кого-, що-небудь; не бути десь, у когось”*: *Вои! Вои з двору! Щоб і духу не чути було!* (Мирний); *ні духу (духа) [живого] – „абсолютно нікого”*: *Душа бажала поділитись з ким-небудь своїм лихом... Так кругом – ні духа!* (Мирний); *ні слуху ні духу про кого – що, від кого – чого і без додатка – „нічого невідомо про кого-, що-небудь”*: *А хлопці – десь як у воду капули. Проглинула їх темрява, і ні слуху, ні духу* (Багрянний).

Ближню периферію утворюють такі когнітивні ознаки, як: „дух – психічні здібності, мисленнева діяльність”, „дух – фізична сила”; „дух – внутрішній світ людини”, „дух – особа”; на дальній периферії перебувають ознаки „дух як філософське поняття”, „дух як психологічне поняття”, „дух – особлива невидима субстанція”.

Дух відповідає за психічні здібності, мисленнєву діяльність. Таке філософсько-психологічне розуміння духу відображено у фразеологізмах: *одного духу з ким і без додатка, по духу*, а також *одним духом дихати*: *Можна вибрать друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати* (Симоненко). Дух – це особлива субстанція, оскільки вона невидима, дематеріалізована, то може бути присутньою завжди і всюди: *Дух, що пройняв сси все, хто ти єсть?* (Тичина). Концептуальне значення: „дух – фізична сила”, отримує своє відображення у таких висловах, як, наприклад, *скільки с духу* – „з максимальним напруженням; щосили: *Раптом із землянки вискочив Маковейчик, молодий лобатий телефоніст, без пілотки, з землею на плечах, і дзвінко – скільки мав духу – оголосив: - Піхота піднялась!* (Гончар); *з усього духу: Латин зрадливий н'є сивуху, А ми б'ємось зо всього духу* (Котляревський) та „відсутність духу взагалі”: *О, оцих – то ніхто не приб'є, ці не бояться морозу; але зате й бездушні, духу не мають* (Старицький). Дух також може репрезентувати внутрішній світ людини: *Людський дух побивається в горі, Людське серце ридає в журбі* (Грабовський). Представляючи внутрішній світ людини, дух може бути відважним, врівноваженим, простим, твердим чи м'яким: *Не було тоді нічого, перед чим би він остушився; яка б страховаина перед ним не вставала – не злякати її його відважного духу, упертої думки, палкого серця* (Мирний), а також може відобразити суспільно-політичні погляди людини: *Але ж ніхто тоді не відав, що в нім революційний дух* (Тичина); *Треба провести їх через школу життяєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо* (Франко). Залежно від того, яким є внутрішній світ людини, таким буде й дух: *Це є рідна спокуса, тобто мука твоя, що пароджується від лукавого Духа, котрий панує у скотській твоїй натурі* (Сковорода).

У висновках узагальнено результати дисертаційного дослідження.

Здійснене дослідження концептосфери „внутрішній світ людини”, зокрема таких її складових, як ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ дозволяє констатувати особливе сприйняття та відображення аналізованих концептів у свідомості та мові українців і дає змогу зробити такі висновки:

Базовим поняттям когнітивної лінгвістики, на засадах якої проведено дослідження, є концепт – оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці і репрезентованої в мові. На засадах когнітології використано методіку та принципи аналізу базових концептів аналізованої концептосфери; застосовано тривимірну методіку дослідження концепту, реалізовану в таких напрямках: парадигматичному – розвиток його семантичної структури, епідигматичному – динаміка утворення похідних від

аналізованого слова та синтагматичному – його слолучуваність з іншими словами.

Синтагматичний вимір семантичного простору лексем *душа, серце, дух, розум* репрезентує наявність ряду логічних когнітивних ознак, що зреалізовані в семантичній структурі слова, однак відтворює найчастіше сублогічні ознаки, виражені в мові різноманітними засобами, зокрема сталими та вільними сполуками, метафорами, порівняннями, епітетами.

Парадигматичний вимір семантичного простору лексем *душа, серце, дух, розум* дав змогу констатувати, що вони, називаючи одні з найважливіших для українського народу понять і вживаючись протягом багатьох століть, збагатилися новими значеннями та багатьма відгінками стосовно первинних значень. Також ці лексеми можуть мати парадигматичні відношення не лише з іншими лексемами, але й між собою. Так, *дух* і *душа* іноді виявляють синонімічність, взаємозамінність у сакральній сфері, *душа* і *серце* – у сфері почуттів.

Розгортання епідигматичного виміру семантичного простору лексеми-імені концепту *душа* і *серце* засвідчило наявність похідних від їхніх лексем ряду слів в позначення звертання до коханої людини: *душка, душечка, душенька – серденько, серденьтко*. Також наявні похідні слова, в яких актуалізовано переважно переносне значення: *бездушність – безсердечність; бездушний – безсердечний* та *душевний* (добрий) – *сердечний* (добрий).

Усі виміри засвідчують тісні зв'язки концептів ДУША, ДУХ, СЕРЦЕ, РОЗУМ між собою в ряді концептуальних ознак.

Кожен із концептів, які входять до складу аналізованої концептосфери, має власну польову організацію. Так само, як і в концептосфері, в них виділяють ядерну зону, ближню і дальню периферію.

Концепти ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ по-різному вербалізовані, що зумовлено потрактуванням їх з різних наукових позицій: філософії, релігієзнавства, лінгвістики та ін. Так, концепти ДУША та ДУХ, маючи спільне походження, одночасно належать до різних сфер: до сакральної та загальномовної. Сакральна сфера репрезентує, передусім, релігійне значення лексеми *душа* і представлена у мові найчастіше стійкими виразами, в яких збережено найтиповіші людські уявлення про душу, не репрезентуючи розмаїття художніх засобів (метафор, епітетів, порівнянь), якими цей концепт вербалізований. Ця сфера менше піддається метафоризації, вона логічніша, конкретніша, канонізованіша; несакральна сфера вільніша, мозаїчніша.

Концепт 'дух' також частково отримує свою реалізацію у сакральній сфері, що, подібно до концепту 'душа', представлено найчастіше в стійких сполуках: *віддати богу дух; випустити дух, дух вийшов, дух випирає*.

Лексеми *душа* і *серце* більшою мірою піддаються вербалізації, для них характерна наявність широкого спектру реалізації основних значень та їх відгінків у мові. Вони знаходять своє віддзеркалення у фразеології, усній

народній творчості, саме для них характерна наявність значної кількості метафор, порівнянь, епітетів, різноманітних образних уподібнень.

Лексема *розум* реалізована у мові в двох варіантах: *розум* і застаріла лексема *ум*, так само представлена у фразеології й фольклорі, але меншою кількістю художніх засобів, зокрема незначної кількості метафор, які надають їй яскравого відтінку щодо первинного значення, передусім ця лексема реалізована епітетами: *лютий розум*, *ясний розум*, *безсилий розум*.

Лексема *дух* представлена у фразеології, фольклорі і реалізована обмеженою кількістю художніх засобів, які вербалізують її в мові. Лексема *дух* найповніше представлена у художніх творах у значеннях, закріплених у словниках. Ця лексема обмежено представлена епітетами, їх поява – це результат опоетизації цього поняття письменниками і поетами. Саме творчість українських митців репрезентує специфічні значення або ж відтінки тих значень, які є найпопулярнішими. Найчіткіше ці значення реалізовані в мові за допомогою метафор.

Концепти ‘душа’, ‘серце’, ‘розум’, ‘дух’ мають у мові різні реєстри засобів вираження. До них можна зарахувати сталі та вільні сполуки, різноманітні означення, метафори, порівняння. Розвиток переносних значень широко представлений насамперед у художній літературі, меншою мірою – в усній народній творчості та фразеології.

Засоби вираження концептів ‘душа’ і ‘серце’ відзначаються надзвичайною різноманітністю, що є свідченням значущості, важливості цих концептів для української мовної картини світу, українського народу. Саме ці два концепти можна віднести до ключових слів, понять української культури.

У мові отримують своє віддзеркалення тільки найважливіші уявлення про те чи інше явище дійсності, матеріалізації піддаються лише найістотніші концептуальні ознаки, що формують у мовців певний стереотип щодо певного явища.

Концепти аналізованої концептосфери займають своє чітко окреслене місце в її структурній організації. У ядерній зоні концептосфери перебувають концепти ‘душа’ і ‘серце’, які найповніше представлені у мові, на ближній периферії – концепт ‘розум’, на дальній – концепт ‘дух’.

Номінативне поле концептів концептосфери ‘внутрішній світ людини’ принципово неоднорідне, оскільки містить як прямі номінації самого концепту безпосередньо (ядро номінативного поля), так і номінації окремих когнітивних ознак концепту, які розкривають склад концептів і відношення до нього в різних комунікативних ситуаціях (периферія номінативного поля).

Ядром номінативного поля є прямі номінації на позначення аналізованих концептів, так зване ключове слово-репрезентант концепту. Такими ключовими словами є *душа*, *серце*, *розум*, *дух*, а також семантично найближчі синоніми до них. Периферію номінативного поля концептів складають похідні (вторинні, опосередковані) номінації: переносні значення, стійкі словосполучення, фразеологічні сполуки, до складу яких входить ім'я концепту (*відкривати (відкрити) душу (серце)*; *бути [припадати,*

приходиться] до владости (до душі, до серця, по серцю, до смаку, по смаку); не при свосму розумі, ні слуху ні духу), паремії (прислів'я, приказки, афоризми), метафоричні номінації, порівняння

Концепти 'душа', 'серце', 'розум', 'дух', вербалізовані різноманітними засобами сучасної української мови, включають в себе як наївні (буденні), так і наукові уявлення про відповідні поняття. Аналізовані концепти можна визначити як ментальні одиниці абстрактного характеру, які відтворюють у мовній свідомості багатомісний досвід інтроспекції етносу у вигляді універсальних та етноспецифічних уявлень про ці поняття.

Одним із семантичних показників, який відображає наявність ціннісного компонента у складі концепту, є його здатність поєднуватися із означуванним словом (прикметником), яке має оцінний характер, характеризуючи лексеми *душа*, *серце*, *розум*, *дух* як позитивно, так і негативно, отже, ціннісна домінанта усіх без винятку концептів містить як позитивні, так і негативні характеристики.

У свідомості українців сформовано власне уявлення про кожен із концептів і наявна своя ціннісна характеристика цих понять. Душу уявляють, передусім, як „найдорожче”, „найцінніше”, „найважливіше”; серце – як „життєдайний орган почуттів”; розум – як „здатність добре мислити”; дух – як „внутрішню моральну силу людини”.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Давиденко І.Ю. 'Дух' і 'душа' як концепти духовної культури українців / І.Ю. Давиденко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 5. – с. 42 – 45.

2. Давиденко І.Ю. Концепти 'душа' і 'серце' як складові концептосфери „внутрішній світ людини” / І.Ю. Давиденко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 6. – с. 190 – 194.

3. Давиденко І.Ю. Особливості переносного вживання концепту 'серце' в українській мовній картині світу / І.Ю. Давиденко // Система і структура східнослов'янських мов: Збірник наукових праць / Відп. редактор В.І. Гончаров. – НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 3. – с. 92 – 99.

АНОТАЦІЯ

Давиденко І.Ю. Концептосфера „внутрішній світ людини” в мовній картині світу українців. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2011.

У дисертаційній роботі здійснено комплексний аналіз вербалізованих в українській мові ментальних одиниць ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ, які становлять основу концептосфери „внутрішній світ людини” і представляють фундаментальний фрагмент мовної свідомості українців; з’ясовано особливості їхньої структурної організації; описано мовні одиниці, які прямо чи опосередковано вербалізують ментальну інформацію, закладену в концептах; побудовано словесну модель номінативного поля концептів ДУША та СЕРЦЕ, які складають ядро концептосфери „внутрішній світ людини”, а також РОЗУМ і ДУХ – периферійної зони концептосфери; виявлено концептуальні ознаки, експліковані мовними засобами в межах їхніх ядерних, приядерних і периферійних ділянок; схарактеризовано ціннісне наповнення та роль вербалізаторів концептів ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ДУХ в мовній картині світу українців.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, концепт, концептосфера, серце, душа, розум, дух

SUMMARY

Davydenko I.Y. Concept sphere “inner world of a Man” in the linguistic picture of Ukrainian’s world. – Manuscript.

Thesis for a Candidate’s degree in philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. – Kyiv, 2011.

In the thesis the integrated analysis of the verbal mental units expressing in Ukrainian language such as Soul, Heart, Mind, Spirit which are the basic of the concept sphere “inner world of a Man” has been made. They represent a fundamental fragment of Ukrainian’s linguistic consciousness. The peculiarities of their structural organization have been found out. Linguistic units that directly or indirectly express mental information putting into concepts have been described. Verbal model sphere of the concepts Soul and Heart, that form the core of the concept sphere “inner world of a Man” have been created, and also Mind and Spirit – peripheral concept sphere area. Conceptual indications are expressed by the linguistic means in the term of their basic, close to basic and peripheral sections have been determined. Filling and role expressing concepts Soul, Heart, Mind, Spirit in the linguistic picture of Ukrainian’s world have been characterised.

Key words: linguistic picture of a world, conceptual picture of a world, concept, concept sphere, soul, heart, mind, spirit.

АННОТАЦИЯ

Давыденко И.Ю. Концептосфера «внутренний мир человека» в языковой картине мира украинцев. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2011.

В диссертации с позиции когнитивной лингвистики обоснована методика и принципы исследования базовых концептов анализируемой концептосферы; совершена попытка применения трехмерной методики исследования концепта, которая реализуется в таких направлениях: парадигматичном – развитие его семантической структуры, словообразовательном – динамика создания производных от анализируемого слова и синтагматическом – его возможность сочетаться с другими словами. В диссертационной работе осуществлен комплексный анализ вербализированных в украинской языковой картине мира концептов ДУША, СЕРДЦЕ, РАЗУМ, ДУХ, которые составляют основу концептосферы «внутренний мир человека» и представляют фундаментальный фрагмент украинского языкового сознания; определены особенности структурной организации концептосферы «внутренний мир человека» и базовых концептов, входящих в состав данной концептосферы, в их структуре выделено ядерную зону, приядерную зону и периферию.

В рамках исследования представлена словесная модель номинативного поля концептов ДУША и СЕРДЦЕ наиболее ярко выраженных в украинском языке и, таким образом, формирующих ядро концептосферы «внутренний мир человека», а также концептов РАЗУМ и ДУХ, в меньшей мере представленными в языке и являющимися ее периферией. Номинативное поле концептов концептосферы „внутренний мир человека” принципиально неоднородно, поскольку имеет в наличии как прямые номинации самого концепта непосредственно (ядро номинативного поля), так и номинации отдельных когнитивных признаков концепта, которые раскрывают состав концептов и отношения к нему в разных коммуникативных ситуациях (периферия номинативного поля).

Ядром номинативного поля являются прямые номинации на обозначение анализируемых концептов, ключевое слово, которое представляет концепт. Такими ключевыми словами являются *душа*, *сердце*, *разум*, *дух*, а также семантически близкие к ним синонимы. Периферию номинативного поля концептов составляют производные (вторичные) номинации: переносные значения, стойкие словосочетания, фразеологизмы, в состав которых входит имя концепта, паремии (поговорки, пословицы, поговорки, афоризмы), метафорические номинации, сравнения.

Для анализируемых концептов характерно наличие широкого номинативного поля, что дает основание квалифицировать их как коммуникативно релевантные концепты.

В структуре концептов ДУША, СЕРДЦЕ, РАЗУМ, ДУХ есть ценностный компонент. Наличие такого компонента свидетельствует о том, что данные понятия имеют огромное культурное значение, приоритетность и актуальность в сознании украинцев.

Также в диссертации описаны языковые единицы, прямо или опосредованно вербализирующие ту ментальную информацию, которая

заложена в концептах. К числу языковых единиц, в которых сохранены нетипичные представление этноса об анализированных концептах, можно отнести различные метафоры, эпитеты, сравнения; традиционное видение этих ментальных единиц в сознании этноса закреплено в стойких словосочетаниях, устном народном творчестве, фразеологии.

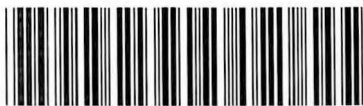
Концепты ДУША, СЕРДЦЕ, РАЗУМ, ДУХ, вербализованные различными средствами современного украинского языка, содержат в себе как наивные, так и научные представления об этих понятиях.

Анализированные концепты можна определить как ментальные единицы абстрактного характера, отображающие в языковом сознании тысячелетний опыт интроспекции этноса в виде универсальных и этноспецифических представлений, которые относятся к этим понятиям.

В ходе работы были определены когнитивные признаки, эксплицированные языковыми средствами в их ядерных, приядерных и периферийных участках; представлена характеристика ценностной наполненности и роли вербализаторов концептов ДУША, СЕРДЦЕ, РАЗУМ, ДУХ в языковом сознании украинцев.

Ключевые слова: языковая картина мира, концептуальная картина мира, национальная языковая картина мира, концепт, концептосфера, душа, сердце, разум, дух.

НБ НПУ

100153234

Підписано до друку 12.10.2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 100 прим. Зам. № 621

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.

(044) 239-30-26

